

Petra Šoštarić

Helenistički grčki: morfologija, sintaksa, leksik¹

Ovaj rad donosi pregled fonoloških, morfoloških, sintaktičkih i leksičkih obilježja helenističkog grčkog na temelju standardne literature uz navođenje novijih istraživanja. Podatke o helenističkom grčkom nalazimo u dobro poznatim pregledima povijesti grčkog jezika kao što su Meillet (1965), Palmer (1980), Horrocks (2010) i Browning (1999), te novijim proučavanjima pojedinih užih tema, primjerice Bortoneovoj studiji grčkih prijedloga (Bortone 2010) i Markopoulosovoj grčkog futura (Markopoulos 2009). Cilj je rada ponuditi pregled osnovnih obilježja helenističkog grčkog i uputiti zainteresiranog čitatelja na dodatnu, osobito recentnu, literaturu.

Grčkom jeziku pripada posebno mjesto u porodici indoeuropskih jezika. Osim što je jedan od najranije posvjedočenih (nakon anatolijskih i indoiranskih), grčki je ujedno i jezik književne tradicije kojoj pripadaju, između ostalih, najstarija djela europske književnosti, *Ilijada* i *Odiseja*, veliki tragičari Eshil, Sofoklo i Euripid, utjecajni filozofi poput Platona i Aristotela – ukratko, tradicije koja je, bilo direktno, bilo posredno, preko Rimljana, oblikovala europsku kulturu i književnost. Uz grčki su samo još albanski, armenski i slabo posvjedočeni frigijski jezici koji sami čine jednu granu koja se nije unutar sebe podijelila na dijalekte iz kojih će nastati novi jezici (poput npr. latinskog i romanskih jezika).² Za znanstvenike je dugo osobitu važnost imalo zlatno doba Ate-
ne,³ obilježeno atičkim imperijalizmom s jedne i iznimnom kulturnom produkcijom s druge strane, a upravo je dijalekt koji se govorio tamo i tada postao najproučavaniji. pisci koji su se smatrali uzornima, poput Ksenofonta, Platona, Tukidida ili Demostena, činili su osnovu školske lektire; već su se autori poput Dionizija iz Halikarnasa koji je živio u 1. st. pr. Kr. zalagali za povratak njihovom jasnom stilu. Svi su oni pisali

¹ Rad je nastao proširivanjem ranijeg rada objavljenog u ovom časopisu. Prošireni su dijelovi o morfologiji, sintaksi i leksiku, dok se detaljniji pregled fonologije može naći u Šoštarić (2016). U ovom su radu ispravljene i tehnički propusti te je upotpunjen primjerima dobivenima pretraživanjem baze Perseus uz pomoć alata PhiloLogic.

² Detaljan opis indoeuropskih jezika donosi Kapović (2008).

³ To je razdoblje dugo bilo romantično prikazivano kao vrhunac grčke povijesti. Velik korak u historio-
grafskom proučavanju helenizma napravio je Peter Green djelom *From Alexander to Actium* (Green 1993).

atičkim dijalektom, iako se Ksenofonta može smatrati prethodnikom *koine* (npr. Palmer 1980: 176).

Helenistički grčki ili *koine* u povijesti je grčkog jezika razdoblje između klasičnog i srednjovjekovnog, tj. bizantskog grčkog.⁴ Kod ove podjele moramo imati na umu da, kao što su datumi Aleksandrove smrti (323. pr. Kr.) i bitke kod Akcija (31. pr. Kr.) tek simbolične oznake početka i kraja jednog povijesnog razdoblja, tako i granice među fazama jezičnog razvoja treba shvatiti kao približne oznake početka i kraja: neki procesi karakteristični za helenistički grčki počeli su već u klasičnom razdoblju (što će u ovom radu biti ilustrirano primjerima iz djela grčkih pisaca), drugi su završili tek u srednjem vijeku ili kasnije, a treći su bili pojave koje nisu karakteristične ni za cijelo razdoblje koje se naziva helenističkim, ni za cijelo područje na kojem se govorila *koine*. Kao što je helenističko doba zauzimalo manje mjesta u povijesnim udžbenicima od zlatnog doba Atene, tako je i helenistički grčki bio slabije proučavan, osim kada je bila riječ o jeziku Biblije. Helenistički grčki dugo se smatrao otklonom od klasične norme i početkom propadanja. Takav stav prema jeziku zauzeli su već antički puristi poznati kao aticisti, koji su svojim nastojanjima da se jezik „očisti“ i sačuva u (po njihovom mišljenju) idealnom obliku udarili temelje diglosiji koja je obilježavala grčki jezik sve do 20. stoljeća. Otpor prema jezičnim promjenama doveo je do umjetnog arhaiziranja, što otežava proučavanje. Pisani jezik, jezik književnosti i visoke kulture, mijenja se sporije od govornog, ali u slučaju jezika koji su izumrli prije razvoja tehnologije nemamo drugog izbora nego služiti se pisanim tekstovima da bismo došli do spoznaja o govornom jeziku. Helenistička je književnost najnezahvalniji od svih izvora koji su nam na raspolaganju jer je zbog tradicije i školskog sustava u književnim djelima najteže pronaći otklone od klasične norme. Velik broj pisaca pod utjecajem aticizma izbjegava upotrebu novih, jezično inovativnih, oblika i konstrukcija. Od autora bliskih govornom jeziku svakako treba spomenuti Epikteta, Haritona,⁵ Polibija i Diodora Sicilskog koji pišu književnom *koine*. Dva su važna djela za poznavanje govornog helenističkog grčkog: *Septuaginta*,⁶ prijevod Starog Zavjeta koji se može smatrati i zasebnim književnim djelom, te Novi zavjet, skup svetih spisa nove vjere, zapisanih jednostavnim govornim jezikom. Svakodnevni govor možda će nam najbolje predočiti natpisi⁷ i neknjiževni papirusi. Tekstovi sačuvani na papirusima, ponajviše u Egiptu – pisma, ugovori, molitve,

⁴ U ovako kratkom pregledu grčki jezik rimskog razdoblja može se proučavati zajedno s helenističkim. Rimski *koine* je samo kasnija faza helenističke (tako npr. Horrocks 2010).

⁵ Kod ostalih pisaca ljubavnih romana vidljiv je utjecaj aticizma. Neke značajke Haritonova jezika, prema Papanikolaou, koji je smatrao da u Haritonovom romanu nema aticizma, navodi Novaković u predgovoru romanu *Zgode Hereje i Kaliroje* (Hariton, 1989: 46-47). O Haritonovom vokabularu piše Consuelo Ruiz-Montero koja zaključuje da je autor bio svjestan aticističkih naputaka, ali da se otprilike dvije trećine njegovog vokabulara može pronaći u Novom zavjetu i na neknjiževnim papirusima (Ruiz-Montero 1991).

⁶ *Septuaginta* je važna i kao prvi primjer prijevodne književnosti na Zapadu. Rasprave o utjecaju hebrejskog na prijevod traju već stoljećima. Uvod u problematiku: (Fernández-Marcos 2000).

⁷ Važnu zbirku natpisa iz maloazijskog grada Afrodizijade objavila je Charlotte Roueche (Roueche 2004).

kletve, horoskopi – pisani su bez velikih ambicija i bez pretpostavke da će biti sačuvani za kasnije generacije: to su dokumenti svakodnevice čiji autori nisu razmišljali o stilu, a često ni o pravopisu. Upravo nam pravopisne greške otkrivaju mnogo toga o govornom jeziku i jezičnim promjenama.⁸ Reakcija na jezične promjene došla je od strane purista koji su ih smatrali kvarenjem čistog, klasičnog atičkog i zalagali se za povratak na staro stanje. Njihovi savjeti kako govoriti, koju riječ upotrijebiti a koju izbjegavati, također su nam dragocjeno svjedočanstvo o jezičnoj praksi njihovih suvremenika.⁹ Vrijedan izvor su i antički priručnici za učenje grčkog (i latinskog za govornike grčkog).¹⁰

1. Povijesni kontekst

Helenistički grčki (*koine*, κοινή διάλεκτος) bio je jezik države Aleksandra Velikog koja se prostirala od Grčke i Egipta do Pandžaba, te jezik u kraljevstvima epigona i dijadoha koji su kasnije vladali na tom području. Da bi olakšao sporazumijevanje svojih podanika na tom golemom području i rad administrativnih službi, Aleksandar je odlučio uvesti jedan službeni jezik. Izabrao je dijalekt koji je uživao najveći prestiž, a na makedonskom je dvoru već bio jezik diplomacije: atički.¹¹ Govornici različitih grčkih dijalekata međusobno su se razumjeli, ali zbog književne tradicije, trgovine i političke moći neki su bili prestižniji i rašireniji od drugih, a neki su ostajali u granicama svojeg polisa. Atički se dijalekt širio među govornicima ostalih dijalekata kontaktima s atenskom diplomacijom, služenjem u atenskoj mornarici i određenim književnim vrstama (u 4. st. pr. Kr. bio je jezik proze i tragedije). Lišen nekih atičkih obilježja (koja su najčešće bila zamijenjena jonskima),¹² on postaje jezik carstva i drugi jezik mnogima. Grčko-makedonska elita novog carstva i kasnijih država koje su nastale njegovim raspadom uglavnom nije učila jezike svojih podanika. Polibije (5.83) bilježi da se Prolemej IV. Filopator obraćao egipatskom kontingentu svoje vojske preko prevodilaca, a nedostatak interesa za učenje egipatskog spominje i Plutarh koji kao iznimku u dinastiji Ptolemejevića navodi Kleopatru VII, poznatu po talentu za strane jezike.¹³ Od

⁸ Više u Teodorssonovoj detaljnoj studiji takvih primjera (Teodorsson 1977).

⁹ Npr. Friniov *Izbor atičkih glagola i imenica* ili *Aticist*. Kritičko izdanje i pregled transmisije teksta: Fischer (1974).

¹⁰ O izvorima više donose Meillet (2004: 271) i Browning (1999: 22-23). Meillet posvećuje mnogo pažnje književnim papirusima. Browning navodi književne tekstove, *Septuagintu*, Novi zavjet, egipatske papiruse i opaske gramatičara kao glavne izvore ((Browning 1999: 22). U proučavanju priručnika za učenje latinskog i grčkog u antičko doba svojim se doprinosom ističe Eleanor Dickey (Dickey 2012, Dickey 2015, Dickey 2016).

¹¹ Makedonski vladari su njegovali kulturne veze s Atenom te su na svoj dvor dovodili mnoge grčke umjetnike i intelektualce. Za više informacija o antičkoj Makedoniji v. Roisman i Worthington (2010); o povijesti helenizma v. detaljno Green (1993), sažeto također Green (2007); o povijesnim ličnostima Aleksandrovog doba v. Heckelov prosopografski leksikon (Heckel 2006).

¹² V. npr. fusnote 16, 30 i 33.

¹³ Plutarh, *Marko Antonije* 27. (Plutarh 2009: 205).

Aleksandrovih vojskovođa samo je Peukesta naučio perzijski, no ne na oduševljenje suboraca.¹⁴ Pokoreni su narodi u većoj ili manjoj mjeri usvajali grčki kao jezik nužan za napredovanje u službi i snalaženje u birokraciji. Nametanje grčkog nije napredovalo istom brzinom na svim područjima: u Maloj Aziji je on mnogo sporije nego u Egiptu istisnuo autohtone jezike kao sredstvo masovne komunikacije.¹⁵ Ono što je najviše doprinijelo širenju grčkog u Maloj Aziji bila je, paradoksalno, rimska vlast koja je vojno pokorila to područje i osnovala provinciju Aziju, ali nije uspjela do kraja nametnuti svoj jezik, već je *lingua franca* ostao grčki (Brixhe 2010: 229).

2. Fonologija

Na razini fonologije helenistički grčki donosi mnoge promjene u odnosu na jezik klasične epohe, a te su promjene imale i velik utjecaj na morfologiju. Tipična su obilježja helenističkog grčkog zamjena atičkog –ττ– jonskim –σσ– (θάλαττα - θάλασσα), disimilacija skupine –ρρ– u –ρσ– (ἄρρην - ἄρσην), i pojednostavljivanje –γν– u –ν– (γίγνομαι - γίνομαι).¹⁶ Klasični atički imao je 12 vokala, 5 kratkih i 7 dugih, te 10 diftonga. Takav sustav nije bio stabilan i težio je pojednostavljivanju.¹⁷ Monoftongizacija diftonga počela je u beotskom već i prije helenističkog razdoblja, a ima naznaka da se počela događati i u atičkom.¹⁸ Kod dijalekata s jakom književnom tradicijom primjećuje se konzervativnost u pravopisu te su se glasovne promjene slabije odražavale u pismu, dok se npr. na beotskim natpisima slobodno nalaze oblici poput κή umjesto καί.¹⁹ Diftong αι se monoftongizirao u /e/, οι najprije u /y/ koje je kasnije prešlo u /i/, a ει, η, ι, u i ui su prije ili kasnije postali /i/.²⁰ Ta je promjena poznata pod nazivom itacizam ili jotacizam. Diftonzi čiji je drugi element bio /u/ na različite načine su ga izgubili, bilo da se pretvorio u spirant, bilo da se uopće nije izgovarao, o čemu svjedoče primjeri na natpisima

¹⁴ Heckel (2006: 204).

¹⁵ Osnovni podaci o indoeuropskim jezicima Male Azije mogu se naći u Kapović (2008). Romanizacija istočnog dijela Rimskog carstva bila je složen proces (više u Woolf, 1994). O helenističkom grčkom u Maloj Aziji v. Horrocks (2010) i Brixhe (2010).

¹⁶ Pretraživanje oblika od osnove γινώσκω umjesto γινώσκω kod Herodota donosi 25 rezultata na Perseusu: Her. 1.119.6, 1.119.7, 2.16.1, 2.31.1, 2.32.6, 2.33.2, 2.34.1, 2.50.2, 3.68.4, 3.68.4, 3.68.4, 3.81.2, 4.25.1, 4.25.2, 4.25.2, 4.27.1, 4.45.1, 4.45.1, 4.45.4, 4.53.4, 4.56.1, 4.76.5, 4.110.2. Nalazimo i primjere posvjedočene kod Hipokrata koji je, poput Herodota, predstavnik jonske proze, dok ostali autori pripadaju helenističkom i carskom razdoblju.

¹⁷ Detaljno o povijesnom razvoju grčke fonologije pišu Sihler (1995) i Kapović (2008).

¹⁸ Među svjedočanstvima o fonološkim promjenama imamo i ono Platonovo u *Kratilu* (*Crat.* 418b-d) gdje se spominje i itacizam (jotacizam): νῦν δὲ ἀντὶ μὲν τοῦ ἰῶτα ἦ εἰ ἦ ἦτα μεταστρέφουσιν, ἀντὶ δὲ τοῦ δέλτα ζῆτα, ὡς δὴ μεγαλοπρεπέστερα ὄντα (Plat. *Crat.* 418c).

¹⁹ Više o beotskom u helenizmu u Horrocks (2010: 85-86), gdje je naveden i ovaj primjer.

²⁰ Upitno je kada je završen prelazak /y/ u /i/. Većina autora smatra da je taj proces završio tek u bizantskom razdoblju (za raspravu v. Kapović i Vuletić 2010). Brixhe smatra da je na području Male Azije taj proces završio u prvim stoljećima nove ere (Brixhe 2010).

poput κατεσκέβασαν, Ἀγούστη.²¹ Dugi diftonzi čiji je drugi element bio /i/ također gube drugi dio. Osim mnogobrojnih primjera s natpisa i papirusa kakve je skupio npr. Teodorsson (1977), imamo i Strabonovo svjedočanstvo da se on više ne piše.²² Duljina vokala prestala je biti razlikovno obilježje, a zbog nestanka opreke između dugih i kratkih tonski je naglasak zamijenjen dinamičkim. U zadnjem slogu /o/ ispada ispred nazala. Ta je promjena karakteristična za maloazijsku *koine* i vjerovatno joj je epicentar bila Pamfilija (Brixhe 2010: 233). Postojale su regionalne razlike u *koine*, pa su tako za maloazijsku *koine* još tipične siniceza, afereza i sinkopa, a za egipatsku promjene vokala u nenaglašenim slogovima zbog snažnog naglaska, brkanje zvučnih i bezzvučnih te bezzvučnih i aspiriranih dentala i velara zbog utjecaja lokalnog supstrata (κείτῶνες, τραχιάς), glasova /s/ i /z/, /o/ i /u/ te utjecaj koptskog šva.²³ Psilozla, tj. gubitak oštrog haka, bila je karakteristična za eolski i jonski dijalekt, a u *koine* je postala standardna. U helenističkom grčkom su gotovo sasvim nestali zvučni okluzivi koji su zajedno s aspiriranima prešli u frikative,²⁴ a sačuvali su se samo kao zvučna varijanta bezzvučnih iza nazala. Grafem ζ, kojim se ranije bilježilo /zd/, postaje zvučna varijanta fonema /s/, tj. /z/.²⁵ Završno /n/ i /s/ su se slabo artikulirali, a nazal i u sredini riječi (ἐθάδε, νύφες, ἄδρα = ἐνθάδε, νύμφαις, ἄνδρα; Brixhe 2010: 234). Dvostruki konsonanti bili su pojednostavljivani, o čemu svjedoče primjeri poput θάλασσα, κάλιστον s jedne i hiperkorektni primjeri poput Ἀλλέξανδρος s druge strane (Brixhe 2010: 234). Brixhe smatra da se zbog apikalno-alveolarnog izgovora brkaju /r/ i /l/ na natpisima u Maloj Aziji gdje nalazimo oblike poput καθαλά, καθάπελ, ήμέλα (Brixhe 2010: 235).

3. Morfologija

Helenistički grčki karakterizira nestajanje nekih morfoloških kategorija, npr. dativa, duala, optativa i medija. Morfologiju helenističke *koine* obilježava težnja za pojednostavljivanjem i analoškim ujednačavanjem paradigmi. Morfološke promjene bile su uzrokovane, između ostalog, fonološkima zbog kojih je bilo sve teže razlikovati neke oblike, primjerice λύομεν i λύωμεν, μάχη i μάχη, λόγον i λόγων. Dativ jednine u ko-

²¹ U nekim slučajevima pripomogao je i utjecaj latinskog jer se u vulgarnom latinitetu drugi dio diftonga /au/ gubi kad je u sljedećem slogu /u/ : Augustinus -> Agostino, kako pretpostavlja Brixhe (2010).

²² Strabon 14.1.41: ἔστι δὲ καὶ χαλκῆ εἰκὼν ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιγραφὴν ἔχουσα “ ἦτοι μὲν τότε καλὸν ἀκουόμενον ἔστιν αἰοῦδου τοιοῦδ’ , οἶος ὁδ’ ἔστι, θεοῖς ἐναλίγκιος αὐδῆ. ” οὐ στοχασάμενος δὲ ὁ ἐπιγράφας τὸ τελευταῖον γράμμα τοῦ δευτέρου ἔπους παρέλιπε τοῦ πλάτους τῆς βάσεως μὴ συνεξαρκούντος, ὥστε τῆς πόλεως ἀμαθίαν καταγινώσκειν παρέσχε διὰ τὴν ἀμφιβολίαν τὴν περὶ τὴν γραφὴν, εἴτε τὴν ὀνομαστικὴν δέχοιτο πτῶσιν τῆς ἐσχάτης προσηγορίας εἴτε τὴν δοτικὴν: πολλοὶ γὰρ χωρὶς τοῦ ι γράφουσι τὰς δοτικὰς, καὶ ἐκβάλλουσι δὲ τὸ ἔθος φυσικὴν αἰτίαν οὐκ ἔχον.

²³ Maloazijska *koine* opisana prema Horrocks (2010: 113), Brixhe (2010), egipatska prema Torallas Tovar (2010), Horrocks (2010: 112).

²⁴ Taj je proces počeo u Lakoniji u 5. st. pr. Kr. (Torallas Tovar 2010: 261).

²⁵ O ovom grafemu i glasovima koji se njime bilježe v. Sihler (1995: 194).

jem drugi dio dugog diftonga (bilježen kao *iota subscriptum*) više nije postojao bio je sve manje prepoznatljiv, što je dovelo do brkanja dativa s genitivom i akuzativom te češćeg korištenja prijedložnih izraza.²⁶ Dativ je s vremenom sasvim nestao, a danas je u novogrčkom sačuvan tek u nekim okamenjenim izrazima poput εκατό τοις εκατό i δόξα τω θεῷ.²⁷

Imenice atičke deklinacije poput νεώς, λεώς zamijenjene su oblicima ναός, λαός za koje nije bilo potrebno usvajati novu paradigmu, a postojali su u većini ostalih dijalekata.²⁸ Nepravilne imenice zamijenjene su sinonimima, što je naročito bio slučaj kod jednosložnih imenica kod kojih granica između osnove i nastavka nije bila jasna. Tako je ναῦς, νηός/νεώς zamijenjeno riječju πλοῖον (jedina riječ za „brod“ u Novom Zavjetu, iako se ναῦς pojavljuje u *Septuaginti*); οἶς, οἰός „ovca“ se gubi pred πρόβατον (već kod Menandra), „janje“ od ἀρήν, ἀρνός postaje ἀμνός, ἀμνοῦ, a ὕς, ὑός „svinja“ zamijenjeno je imenicom χοῖρος, a κέρας, κέρως „rog“ i κρέας, κρέως „meso“ u koine dobivaju novi, „pravilniji“ genitiv jednine: κέρατος, κρέατος (Browning 1999: 28-29).

U akuzativu 3. deklinacije se nedostatak završnog *v* počinje doživljavati kao nepravilnost te nalazimo „ispravljene“ oblike poput γυναῖκαν i πόδαν prema kojima se analogijom tvore novi nominativi (detaljnije u Palmer 1980: 179, o ostalim promjenama u deklinaciji imenica *ibidem*). Isto tako je ličnoj zamjenici za 1. lice jednine dodano je *-v*, te nastaje oblik ἐμέν, a zatim dalje ἐμένα(*v*). Analogijom zamjenica za 2. lice postaje ἐσοῦ, ἐσέν. Novi oblici nastaju i u množini jer se η i υ isto čitaju pa je teško razlikovati 1. i 2. lice. Analogijom prema jednini stvoreni su ἐμεῖς, ἐμῶν, ἐμαῖς/ἐσεῖς (Horrocks 2010: 186). Kao povratna zamjenica sve je češća ἐαυτ- koja zamjenjuje druge (Blass, Debrunner 1990: 50). Težnja za ujednačavanjem primjećuje se i kod pridjeva. Nastavci *-των* i *-ιστος* zamjenjivani su nastavcima *-τερος* i *-τατος*, te je tako ταχύτερος zamijenio θάσσων, a ταχύτατος τάχιστος (Browning 1999: 28). Taj proces, međutim, nije bio dokraja proveden u *koine*, te su mnogi nepravilni komparativi i superlativi ostali u upotrebi. Oblici poput ἐλαχιστότερος, ἀγαθώτατος, μειζότερος, μικρότερος (posljednji u značenju „manji“, primjeri iz Blass, Debrunner 1990: 47-48) svjedoče nam o raspadu starog sustava i stanju prije stabilizacije i uspostavljanja novog. Tek su rijetki nepravilni oblici preživjeli do danas (npr. ἀριστα). Dual ne koristi već Menandar (Meillet 1965: 288).

U glagolskom sustavu helenističkog grčkog javljaju se novi oblici koji postoje paralelno uz starije. Već kod Homera²⁹ i u atičkom nalazimo oblike poput εἶπα, εἶπας,³⁰

²⁶ O prijedlozima (i prijedložnim izrazima) u grčkom detaljno govori Bortoneova studija (Bortone 2010).

²⁷ Više primjera: Κλαίρης, Μπαμπινιώτης (2005: 54).

²⁸ U novogrčkom su oblici atičke deklinacije sačuvane u složenicama, npr. λεωφορείο.

²⁹ Npr. μάντι κακῶν οὐ πῶ ποτέ μοι τὸ κρήγγον εἶπας. Hom. *Il.* 1.106.

³⁰ Npr. kod Ksenofonta ἐπεὶ δὲ παρεστηκότων ἡμῶν συνέκαμψε τὸ σκέλος ἀνὴρ, ἀνέκραγον οἱ παρόντες ὅτι ζῆ ἀνὴρ, οὐ δ' εἶπας. Xen. *An.* 5.8.10, ἀλλ' οὐδεπώποτε αὐτήν, ἔφη, οὐτ' εἶπα οὐτ' ἐποίησα Xen. *Mem.* 2.2.8, kod Eshila ἀπουσία μὲν εἶπας εἰκότως ἐμῆ. Aesch. *Ag.* 915. Horrocks navodi te oblike kao tipične za klasični jonski iz kojeg su djelomično preuzeti u atički, a u velikoj mjeri u *koine* nižeg i srednjeg registra (Horrocks 2010: 110).

a tendencija da se istiskuju nastavci jakog aorista sve je prisutnija u *koine* i daje oblike poput ἦλθα i ἔλαβα. Nesigurnost govornika u izboru pravih nastavaka dovodi do uvođenja nastavaka slabog aorista i u paradigmu imperfekta: ἔγραφας. Nastavak -σαν, sam po sebi antička inovacija u atematskim aoristima poput ἔθεσαν umjesto ἔθεν, brzo se širi na 3. l. pl. svih indikativa prošlih vremena, što dovodi do nastanka oblika poput ἐγράφοσαν, ἦλθοσαν, ἤξιοῦσαν, itd. Medijalni futuri aktivnih glagola zamjenjuju se aktivnima. Oblik ἀκούσω umjesto ἀκούσομαι posvjedočen je kod Hiperida i Likurga, a kod Plutarha nalazimo ὁμόσω umjesto ὁμοῦμαι. Medijalni aorist zamjenjuje se pasivnim (Browning 1999: 29). Perfekt i aorist stapaju se na štetu perfekta: ἐθύκαμεν, πεπλήρωσα, ἐγγέγραφα; nastavak -αν umjesto -ασι u 3. l. pl. (Browning 1999: 30). Neke od ovih pojava primijećene su već kod Menandra.

Atematski glagoli donekle su zamijenjeni tematskim: oblik δεικνύω zamijenio je δείκνυμι, ali su ἴημι, ἴστημι, τίθημι i δίδωμι duže ostali u normalnoj upotrebi. Glagol ἀνοίγνυμι je preko oblika ἀνοίγνύω postao ἀνοίγω (a δείκνυμι δείχνω); proces je dovršen u novogrčkom. Najduže se odupirao εἰμί, koji je ipak s vremenom postao mediopasivan (ngr. εἶμαι). Od oblika ἔνι razvilo se 3. l. jed. U 3. st. pr. Kr. u imperfektu se javljaju oblici ἦμην, ἦς i ἦμεθα. Pojavila se tendencija da se ἦν, ἦσθα, ἦν zamijene oblicima ἦμην, ἦσο, ἦτο, ali nikad se nije ukorijenila u standardiziranoj književnoj *koine* (Browning 1999: 29-31), više o glagolu „biti“ Horrocks 2010: 154, Meillet 1965: 296-297). Tematski oblici glagola δίδωμι nastaju već u jonskom, od imperfekta ἐδίδουν tvori se prezent δίδω koji postoji u novogrčkom paralelno uz δίνω.³¹

Zbog nestanka duljine vokala kao distinktivnog obilježja, nema razlike između indikativa i konjunktiva koji se razlikuju iz konteksta. Danas je u novogrčkom konjunktiv obilježen česticom *va* (ind. κάνω, konj. *va* κάνω) koja je nastala od veznika ἴνα (Schwyzer 1959: 673, Trypanis 1960). Od indoeuropskih jezika i optativ i konjunktiv imaju samo grčki i indoiranski jezici. U *koine* optativ zamjenjuju konjunktiv i perifrastični oblici. Meillet (2004: 290-291) u detaljnoj raspravi o optativu u *koine* navodi da na sto stranica teksta Ksenofont upotrebljava optativ 330 puta, Platon 250, Strabon 76, Filon 66, Polibije 37, a Diodor Sicilski 13.

Jedna od najvažnijih karakteristika helenističke *koine* je ujednačavanje paradigmi.³² Analogijom prema 1. l. jed. ἔδωκα tvori se ἐδώκαμεν,³³ a u carsko doba zbog širenja sigmatskog aorista ἐδόσαμεν; isto tako ἄφησα umjesto ἄφηκα. Umjesto prezenta ἴστημι od

³¹ Također i dijalektalno δώδω.

³² Prikazano prema Meilletu (1965: 294-298) s dodatnim primjerima navedenima prema Perseusu.

³³ Posvjedočeno već kod uzornih, klasičnih autora; jedanput kod Demostena, dva puta kod Ksenofonta: Καὶ μὴν οὐδ' ἐκείνου γ' ἀποστατέον τοῦ λόγου, ὅτι τῆς μὲν ἀξίας, ὅτ' ἐδώκαμεν, (Dem. 20.139), Ἀρῖαιος δέ, ὃν ἡμεῖς ἠθέλομεν βασιλέα καθιστάναι, καὶ ἐδώκαμεν καὶ ἐλάβομεν πιστὰ μὴ προδώσειν ἀλλήλους (Xen. An. 3.2.5), πῶς οὖν δίκαιον ἦ ὑμῶς, παρ' ὧν ἐλάβετε σπέρματα, τὸν τούτων ποτὲ καρπὸν ἐλθεῖν δηλώσοντας, ἡμῶς τε, οἷς ἐδώκαμεν, (Xen. Hell. 6.3.6). Kasnije npr.: καὶ μετ' ἀνατάσεων καὶ ἀπειλῶν ἐπιτιμῶντας παρέδωκαν εἰς φυλακὴν, Diod. Sic. 11.40.3

ἔστηκα se tvori στήκω (ngr. στέκω). Nepravilna paradigma οἶδα, οἶσθα, οἶδε, ἴσμεν, ἴστε, ἴσασιν zamijenjena je analoški ujednačenom paradigmom οἶδα, οἶδας, οἶδε, οἶδαμεν, οἶδατε, οἶδασι³⁴ koja je posvjedočena i prije helenizma.³⁵ Uz ranije oblike futura javljaju se i razne perifrastične konstrukcije s glagolima ἔχω,³⁶ θέλω (koje je s vremenom dalo ngr. θα preko θέλω ἴνα > θε να),³⁷ ὀφείλω, μέλλω (uobičajenije u početku) i infinitivom; ἔσομαι s participom prezenta te ἴνα s konjunktivom.³⁸

4. Sintaksa

Promjene u morfološkom sustavu dovode do sintaktičkih promjena. Optativ zamjenjuju konjunktiv i imperativ. Indikativ futura ili konjunktiv često zamjenjuju potencijalni optativ, a optativ u zavisnim rečenicama zamijenjen je imperfektom ili aoristom s ἄν (Meillet 1965: 289-294). Neki veznici počinju se koristiti s indikativom, npr. ὅταν, ἐπειδάν (Browning 1999: 43). Veznik ἴνα potiskuje ostale namjerne veznike (pretraživanje na Perseusu pokazuje da se pojavljuje 664 puta u Novom zavjetu, za razliku od ὅπως koje se pojavljuje skromnih 53 puta.³⁹ a naglasak se u srednjem vijeku pomiče na posljednji slog te iz njega nastaje novogrčko va.⁴⁰ Akuzativ s infinitivom zamjenjuje se izričnom rečenicom.

Nestajanje dativa dovodi do reorganizacije sustava padeža. Padeži gube neka svoja značenja, npr. akuzativ značenje cilja, zbog čega se brka s dativom ili mu se dodaju prijedlozi da bi se to značenje naglasilo.⁴¹ Za *koine* je tipična upotreba prijedložnih izraza umjesto samih padeža, pa se tako ἐκ i ἀπό dodaju partitivnim genitivima, a prijedložni izrazi koriste se i umjesto posvojnog genitiva ili posvojnih zamjenica: τὴν παρ' ἐμοῦ ἐπιστολήν. U *koine* su sve češći tzv. nepravi prijedlozi. Oni su potvrđeni i u književnoj *koine*, kod Plutarha, Polibija i Diodora Sicilskog. Polimorfemski su i imaju prostorno značenje. U početku se upotrebljavaju paralelno s pravima (ἐπὶ τοῦ ὄρουσ - ἐπάνω τοῦ ὄρουσ), ali s vremenom ih nadjačavaju. Novi prijedlozi ἀντικρυς, κατέναντι, κατενώπιον i ἀπέναντι zajedno sa starijima ἐνώπιον, ἔμπροσθεν, ἐναντίον zamjenjuju πρό, koji se

³⁴ Kod Epikteta postoji i oblik οἶσθας. Epiktet *Disc.* 1.12: οὐκ οἶσθας, ἠλικόν μέρος πρὸς τὰ ὅλα;

³⁵ Primjerice, kod Demostena se οἶδαμεν pojavljuje četiri puta, 21.82, 21.93, 21.121, 21.121, a ἴσμεν deset puta: 3.9, 7.36, 7.37, 7.37, 16.24, 20.22, 21.64, 35.55, 45.26, 49.5.

³⁶ Usporedivo s futuroom u romanskim jezicima koji je nastao od habeo, 2. + inf.

³⁷ Lee (2010) istražuje θέλω i upozorava da je u tvorbi futura u *koine* taj glagol bio rjeđi od ostalih, te da je u bizantsko doba istovremeno postajalo nekoliko oblika u kojima se on pojavljivao kao pomoćni glagol u tvorbi futura. O razvoju grčkog futura v. još Markopoulos (2009).

³⁸ Browning (1999: 34). Temeljit opis razvoja grčkog futura donosi Markopoulos (za helenističko-rimsko razdoblje: Markopoulos 2009: 46-86).

³⁹ Usp. i Schwyzerovu tvrdnju *In der Koine wird ἴνα einzige Finalpartikel (so bei Polybios)...* (1959: 673).

⁴⁰ Trypanis (1960).

⁴¹ Zbog toga je moguće u Novom Zavjetu naći ovakva tri primjera: ἐπὶ τὸν θρόνον καθήμενος, καθήμενον ἐπὶ θρόνου, καθήμενος ἐπὶ τῷ θρόνῳ (prema Bortone 2010: 184).

u helenističkom grčkom više ne koristi za označavanje prostora; ἐπάνωθεν, ἀπάνωθεν, ὑπεράνω zamjenjuju ὑπέρ, κυκλόθεν zamjenjuje περί, a ὑποκάτω istiskuje ὑπό (razvoj prijedloga i primjeri prema Bortone 2010: 171-194, Horrocks 2010).

5. Leksik

Koine je, iako se opisuje kao „de-aticizirani jonizirani atički“,⁴² prihvatila i neke riječi iz dorskog dijalekta. Riječi poput ὀπαδός, λοχαγός, ποδαγός pojavljuju u atičkoj tragediji (npr. Aesch. *Supp.* 985, Soph. *Ant.* 141, Eur. *Phoen.* 1715), a kasnije i komediji i prozi (npr. Pl. *Phlb.* 63e, Xen. *An.* 3.1.32), te se pretpostavlja da su preuzete preko siciliske tradicije dorske drame.⁴³ Imenica λοχαγός česta je kod Apijana i postoji i danas u novogrčkom.

U *koine* nalazimo i velik broj posuđenica iz drugih jezika. Jezici bez posuđenica mogli bi, teoretski, nastati samo u potpunoj izolaciji od drugih, a helenizam svakako nije epoha kulturnog i ekonomskog zatvaranja, već donosi intenzivne i dugotrajne kontakte s novim narodima. Kroz osvajanja stranih zemalja, trgovinu, suživot različitih etničkih grupa i upoznavanje tekovina drugih zajednica neizbježno dolazi do jezičnog posuđivanja. Velik broj posuđenica u atičkom dijalektu kritizira već *Stari oligarh*, poznat i kao pseudo-Ksenofontov *Atenski ustav*,⁴⁴ međutim, sve češći i intenzivniji dodiri s novim narodima i kulturama donosili su sve više novih riječi. Jezik-davatelj u najvećem je broju slučajeva bio latinski, jezik nove vojne i političke sile na Mediteranu. Rimska vlast donijela je, na višoj razini, administrativne, vojne i financijske termine (κουστωδία,⁴⁵ δικτάτωρ,⁴⁶ ἀποπραιπόσιτος), a na nižoj, u svakodnevnom govoru, nazive raznih predmeta, zanimanja i mjera (σελλοποιός, διούγκιον).⁴⁷ Nije postojalo jedinstveno pravilo o preuzimanju latinskih riječi, te se jedna riječ mogla pojaviti u nekoliko rodova, npr. *fabrica*: φάβρικα, φαβρική, φάβριξ (Browning 1999: 41). Imenice muškog i ženskog roda preuzimale su se u grčki često kao umanjene srednjeg, a česte su bile i hibridne tvorbe dodavanjem grčkih sufiksa latinskoj osnovi (ἀνωθενεύω), dodavanjem greciziranih latinskih sufiksa grčkoj osnovi: μαγιανός, μηχανάριος, προβολάριος te kombiniranje grčkih i latinskih leksičkih morfema u složenice poput παγάρχης (Browning 1999: 40-41, detaljnije Filos 2010). Osim iz latinskog, nalazimo i posuđenice iz egipatskog, perzijskog i semitskih jezika. Postoje i semantičke posuđenice, riječi koje dobivaju novo,

⁴² Bubenik (2003).

⁴³ Horrocks (2010: 56-57).

⁴⁴ ... ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς; καὶ οἱ μὲν Ἕλληνας ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτη καὶ σχήματι χρώνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. (2.8).

⁴⁵ Tripot se pojavljuje u Novom zavjetu: Mt. 27.65, 27.66, 28.11.

⁴⁶ 29 puta kod Apijana. Pojavljuje se još kod Polibija, Josipa Flavija i Diodora Sicilskog.

⁴⁷ Više primjera u Horrocks 2010: 127-128, Mason 1974, Browning 1999.

„posuđeno“ značenje: Torallas Tovar navodi θάλλος i ὄρος kao primjere imenica koje su dobile nova značenja („poklon“, odnosno „pustinja, samostan“) pod utjecajem egiptaskog (Torallas Tovar 2010: 265). Među novim riječima nalazimo grčke termine za rimske institucije: βουλή i σύγκλητος za *senatus*, ταμίας za *quaestor* (popis takvih riječi donosi Mason 1974).

Nove riječi tvore se i sufiksacijom. Cijeli je niz sufiksa koji su posebno produktivni u derivacijskoj morfologiji, npr. za nomina agentis -της, -εύς, -εύτες, -ευτής, -άριος, -ᾶς, -τρια, -σσα, za umanjnice -ιον, -ίδιον, -άριον. Neki od njih su posuđeni iz latinskog, a neće svi biti jednako popularni u kasnijoj koine, npr. -τήρ, -αινα, -σύνη, -ύνω (Browning 1999: 38-40). Razvoj znanosti zahtijevao je nove termine kojima se opisuju novootkrivene pojave i pojmovi. Schironi istražuje tvorbu novih riječi u medicinskom i matematičkom leksiku: dodavanjem novih značenja, sufiksacijom, npr. sufiks -ῖτις za tvorbu riječi koje označavaju upalne procese poput ἀρθρίτις, i tvorbom složenica (Schironi 2010).

6. Grčki dijalekti u helenističkom razdoblju

Ostali dijalekti nestaju zbog širenja atičke *koine*: prvi nestaje jonski, zatim eolski dijalekti, a posljednji dorski. O tome svjedoče natpisi: u 4. st. pr. Kr. 38% jonskih natpisa sadržava elemente atičkog, a 28% je najvećim dijelom pisano atičkim; u 3. st. pr. Kr. 80% natpisa je na *koine*, a samo 4% pisano čistim jonskim (Bubenik 1993: 12). Nestanku dijalekata pogodovao je i školski sustav koji se temeljio na čitanju djela klasičnih pisaca koji su pisali na atičkom. Dorski se uspio najduže oduprijeti zbog političke moći Dorana. O njegovom opstanku svjedoče nam i anegdote raznih pisaca:⁴⁸ Svetonije u životopisu cara Tiberija spominje da je prognao nekog Ksenona samo zato što je govorio dorski (paranoični Tiberije je mislio da mu dotični predbacuje boravak na Rodosu kamo je Tiberije bio prognan),⁴⁹ a Dion Hrizostom spominje da je sreo stariću koja je govorila dorski.⁵⁰

Samo je jedan prežitak nekadašnjih grčkih dijalekata koji nije potekao iz *koine*: cakonski.⁵¹ Razvio se iz dorskog dijalekata lakonskog. Preživio je u slabo pristupačnim

⁴⁸ O dorskim govorima u helenizmu v. Horrocks (2010: 87-88), Popis svjedočanstava navodi Horrocks (2010: 88).

⁴⁹ Nihilò lenior in conuictores Graeculos, quibus uel maxime adquiescebat, Xenonem quendam exquisitius sermocinantem cum interrogasset, quanam illa tam molesta dialectos esset, et ille respondisset Doridem, relegauit Cinariam, existimans exprobratum sibi ueterem secessum, quod Dorice Rhodii loquantur. Suet. *Tib.* 56.

⁵⁰ ἢ δὲ πάνυ πρῶως καὶ φιλοφρόνως δωρίζουσα τῇ φωνῇ τὸν τε τόπον ἔφραζεν ὡς Ἡρακλέους ἱερὸς εἶη, D. Chr. 1.54.

⁵¹ Možda i dijalekti koji se govore na području nekad poznatom pod imenom Magna Graecia (Kapović 2008: 50).

dijelovima Peloponeza kamo su se guvernici cakonskog sklonili pred navalama Slave-
na. Dio govornika je u 15. st. otišao na Crno more. Cakonski se dijeli na sjeverni, juž-
ni i propontidski. Danas ima oko 1500 govornika.⁵² Jednojezičnih govornika bilo je u
prvoj polovici 20. st. Govornika propontidskog nema od sedamdesetih godina proš-
log stoljeća.⁵³ Od fonoloških obilježja treba spomenuti da su sačuvani dorsko \bar{a} i di-
gamma, a od morfoloških analitičku tvorbu prezenta i imperfekta (višu u Pernot 1934).

7. Semitski grčki?⁵⁴

U doba Ptolemejevića u Aleksandriji je, za potrebe židovske zajednice koja je polako
počela zaboravljati hebrejski, nastala *Septuaginta*, prijevod Starog Zavjeta na grčki. Pre-
ma židovskoj tradiciji, prijevod je nastao zbog interesa egipatskih vladara (Ptolemeje-
vića) koji su htjeli proučiti židovski zakon. Legenda o 72 mudraca dovedena iz Jeruza-
lema bila je proširena u slavnom *Aristejinom pismu*⁵⁵ čija je svrha bila dati legitimitet
prijevodu kojem su mnogi nalazili mane. *Septuaginta* nije bila jedini prijevod Starog
Zavjeta na grčki, ali se uspjela nametnuti kao standardni prijevod.⁵⁶ Kvaliteta i stil pri-
jevoda variraju od knjige do knjige: jezik nekih apokrifa je vrlo blizak govornom, dok
je u *Makabejcima* očit utjecaj aticista. Neki od izazova koje su prevodioci morali savla-
dati bili su prevođenje hebrejskog apsolutnog infinitiva i raznih prijedložnih izraza ($\epsilon\iota\varsigma$
s akuzativom je prijevod konstrukcije kojoj odgovara grčki nominativ). Zbog dodata-
ka i prerada (knjiga o Jobu je za jednu šestinu kraća od hebrejskog teksta) *Septuagin-*
ta se može smatrati zasebnim književnim djelom, a ne samo prijevodom. Petoknjižje
je prevedeno u 3. st. pr. Kr., ostali dijelovi kasnije. Postoji više teorija o nastanku *Septu-*
aginte, npr. da je postojalo više verzija *Septuaginte* koje su kružile među aleksandrij-
skim Židovima.⁵⁷ Jezik *Septuaginte* utjecao je, zajedno s aramejskim, na Novi zavjet,
pisan govornom *koine* bez utjecaja aticizma. Iako nema arhaiziranja niti hiperkorek-
tnih oblika, postoje značajne razlike između pojedinih dijelova. Najuglađeniji je jezik
Evandjelja po Luki, Djela apostolskih i Pavlovih poslanica.⁵⁸

Uvjerenje da su Stari i Novi Zavjet pisani posebnom varijantom grčkog kojom su
se služili isključivo Židovi prvi je doveo u pitanje Deissman u svom djelu *Bibelstudien*
usporedivši tzv. *voces biblicae*, kako su dotada nazivali specifične biblijske riječi poput

⁵² Podatak sa stranice *Ethnologue* (Simons, Fennig 2017).

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Septuaginta*, Novi zavjet i pitanje semitskog grčkog prikazani su prema Browning (1999), Horrocks (2010: 106-108), Fernández-Marcos (2000).

⁵⁵ Koje nije niti Aristejino niti pravo pismo. Više u Fernández-Marcos 2000: 35-52.

⁵⁶ Poznata su još tri prijevoda Starog zavjeta. Autorima se smatraju Akvila, Simah i Teodotion. Detaljnije u Fernández-Marcos (2000: 109-154).

⁵⁷ Kojih je po procjenama povjesničara bilo možda i 200.000, prema Filonovim tvrdnjama milijun (Fernández-Marcos 2000: 35).

⁵⁸ Osnovna literatura za jezik Novog zavjeta: Blass, Debrunner (1990).

ἀγάπη, s jezikom papirusa. Tek su papirusni nalazi krajem 19. st. omogućili takvo istraživanje koje je pokazalo da je jezik *Septuaginte* blizak govornom, te da se mnoge *vores biblicae* nalaze u svakodnevnom govoru egipatske *koine*.⁵⁹ Deissmanove postavke prihvatio je Thumb te nastavio istraživanja na području sintakse. Njihov rad značio je prekretnicu u proučavanju jezika Biblije kojim se dotad bavila teologija, a koji je zahvaljujući njima smješten u kontekst helenističkog grčkog. Teško je točno odrediti koliki je utjecaj aramejskog i hebrejskog na grčki jezik Svetog Pisma. *Septuaginta* je kao prijevod pionirsko djelo za koje prevodioci nisu imali uzora ni potrebnih pomagala. Osobitosti biblijskog grčkog u odnosu na aticiziranu književnu *koine* ili klasični atički služile su protivnicima kršćanstva kao argument u napadima na novu vjeru, no jednostavan jezik je pomogao njezinu širenju te su apostolski oci oblikovali svoj stil prema jeziku Biblije.

7. Grčki jezik nakon helenističkog i rimskog razdoblja

U bizantskom periodu status standardnog jezika imao je jezik književnosti i visoke kulture koji je bio izrazito arhaičan. Krajem srednjeg vijeka piše se sve više djela na pučkom jeziku, ali on ne preuzima ulogu jezika kulture. Za vrijeme turske vlasti u govorni jezik ulaze mnoge posuđenice iz turskog. Kad je nastala suvremena grčka država, službenim jezikom proglašena je *katharevousa* – „pročišćeni“ i arhaični jezik. Nakon pada diktature, standard postaje *dimotiki*, jezik naroda čija je osnovica bio atenski govor.⁶⁰

Diglosija koja je obilježavala grčki jezik ukorijenjena je u purizmu helenističkog i carskog razdoblja nastalom kao reakcija na *koine*. U to vrijeme javlja se otpor prema jezičnim promjenama i težnja za očuvanjem starog jezičnog stanja. Književna tradicija i purizam ne dopuštaju da se promjene iz govornog jezika prenesu u pisani, iako se govorni jezik sve više udaljava od književnog. Sukob jezičnih inovacija i purizma prisutan je u mnogim jezicima svijeta, uključujući naš,⁶¹ ali u grčkom je on možda najranije zabilježen. Helenizam je zanimljivo, ali pomalo zanemareno, doba jezičnih promjena i reakcija na njih koje privlači sve veću pozornost filologa.

⁵⁹ Već spomenuta Ruiz-Montero pokazuje koliko je Haritonov vokabular blizak novozavjetnom (Ruiz-Montero 1991).

⁶⁰ O razvoju grčkog nakon helenizma v. Browning (1999), Horrocks (2010).

⁶¹ O jezičnom purizmu v. Kapović (2011).

Literatura

- Blass, Friedrich, Debrunner, Albert. 1990. *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*. Bearbeitet von Friedrich Rehkopf. 17. Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bortone, Pietro. 2010. *Greek Prepositions from Antiquity to the Present*. Oxford: Oxford University Press.
- Brixhe, Claude. 2010. "Linguistic Diversity in Asia Minor during the Empire: Koine and Non-Greek Languages." U: *A Companion to the Ancient Greek Language*, Egbert J. Bakker (ur.), 228-252. Malden MA, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Browning, Robert. 1999. *Medieval and Modern Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bubenik, Vit. 1993. "Dialect contact and koineization: the case of Hellenistic Greek." *International Journal of the Sociology of Language* 99: 9-23.
- Crane, Gregory (ur.). Perseus Digital Library. Medford MA: Tufts University.
- Dickey, Eleanor (ur.). 2012. *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana: volume 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dickey, Eleanor. 2016. *Learning Latin the ancient way: Latin textbooks from the ancient world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dickey, Eleanor. 2015. "Teaching Latin to Greek speakers in antiquity." U: *Learning Latin and Greek from antiquity to the present*. Elizabeth Archibald, William Brockliss, Jonathan Gnoza, (ur.), 30-51. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fernández-Marcos, Natalio. 2000. *The Septuagint in Context*. Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Filos, Panagiotis. 2010. "Greek Papyri and Graeco-Latin Hybrid Compounds." U: *The Language of the Papyri*, T. V. Evans, D. D. Obbink (ur.), 221-252. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, Eitel (ur.). 1974. *Die Ekloge des Phrynichos*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Green, Peter. 1993. *From Alexander to Actium*. Berkely, Los Angeles: University of California Press.
- . 2007. *The Hellenistic Age*. New York: Modern Library.
- Hariton. 1989. *Zgode Hereje i Kaliroje*. Priredio i preveo Darko Novaković. Zagreb: Latina et Graeca.
- Heckel, Waldemar. 2006. *Who's Who in the Age of Alexander the Great*. Malden MA, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Horrocks, Geoffrey. 2010. *Greek: A History of the Language and its Speakers*. Malden MA, Oxford.
- Kapović, Mate. 2011. *Čiji je jezik?* Zagreb: Algoritam.
- . 2008. *Uvod u Indoeuropsku lingvistiku: pregled jezika i poredbena fonologija*. Zagreb: Matica hrvatska.
- , Vuletić, Nikola. 2010. "Refleks grčkoga y u hrvatskim "dalmatskim grecizmima"." *Filologija* 55: 37-59.
- Κλαίρης, Χρήστος, Μπαμπινιώτης, Γεώργιος. 2005. *Γραμματική της νέας ελληνικής*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

- Lee, John A. 2010. The auxiliary $\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega$. U: *The language of the papyri*, T. V. Evans, D. D. Obbink (ur.). Oxford: Oxford University Press.
- Markopoulos, Theodore. 2009. *The Future in Greek from Ancient to Medieval*. Oxford: Oxford University Press.
- Mason, Hugh J. 1974. *Greek Terms for Roman Institutions: A Lexicon and Analysis*. Toronto: Hakkert.
- Meillet, Antoine. 1965. *Aperçue d'une histoire de la langue grecque*. 7e édition révisée en 1965 et 1975, tirage 2004. Paris: Librairie Klincksieck.
- Palmer, Leonard. *The Greek Language*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Pernot, Hubert. 1934. *Introduction à l'étude du dialecte tsakonien*. Paris: Les Belles Lettres.
- Plutarh. 2009. *Usporedni životopisi*. S grčkoga preveo Zdeslav Dukat. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Roisman, Joseph, Worthington, Ian (ur.). 2010. *A Companion to Ancient Macedonia*. Malden MA, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Roueché, Charlotte. 2004. *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions*. Pristupljeno 15. listopada 2017. <http://insaph.kcl.ac.uk/ala2004/>.
- Ruiz-Montero, Consuelo. 1991. "Aspects of the Vocabulary of Chariton of Aphrodisias." *The Classical Quarterly* 41 (2): 484-489.
- Schironi, Francesca. 2010. "Technical Languages: Science and Medicine." U: *A Companion to the Ancient Greek Language*, Egbert J. Bakker (ur.), 338-353. Malden MA, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Schwyzler, Eduard. 1959. *Griechische Grammatik*. Zweiter Band. Vervollständig und herausgegeben von Albert Debrunner. Zweite, unveränderte Auflage. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Sihler, Andrew L. 1995. *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Simons, Gary F., Fennig, Charles D. (eds.). 2017. *Ethnologue: Languages of the World, Twentieth edition*. <https://www.ethnologue.com/language/TSD>. Pristupljeno 22. listopada 2017.
- Šošarić, Petra. 2016. "Fonologija grčke koine rimskog razdoblja." *Govor* 33 (2): 167-186.
- Teodorsson, Sven Tage. 1977. *The Phonology of Ptolemaic Koine*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Torallas Tovar, Sofia. 2010. "Greek in Egypt." U: *A Companion to the Ancient Greek Language*, Egbert J. Bakker (ur.), 253-266. Malden MA, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Trypanis, C. A. 1960. "Early medieval Greek $\acute{\iota}\acute{\nu}\acute{\alpha}$." *Glotta* 38: 312-313.
- Woolf, Greg. 1994. "Becoming Roman, staying Greek: culture, identity and the civilizing process in the Roman East." *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40: 116-143.